

Liberalerna, egenmakten och entreprenörskapet

DECEMBER 2023

Varje människa har rätten till sitt eget liv – rätten att söka sin lycka och sin mening med egen ansträngning. Detta är en av liberalismens grundläggande övertygelser. Människor kan inte reduceras till blott medel för kollektiva syften och byråkratier. Individer och familjer måste tillerkännas ett stort mått av självrådighet i fråga om viktiga delar av sina liv. Till de viktigaste för oss alla hör barnens fostran samt hälsan för nära och kära.

Egenmakt är ett bra begrepp för detta. Det har djupare innebörd än blott "valfrihet", som ger intryck av något mekaniskt. Egenmaktens grunder är allt annat än mekaniska. De rör på djupet vad det är att vara en levande och ansvarsbärande människa.

När Bengt Westerberg för nu mer än tre årtionden sedan drev krav på mer av egenmakt i välfärden bars han av en solid tankebas av detta slag. Ett viktigt bidrag till hans tänkande kom från professorn i psykologi, David Magnusson. Denna visade, summerat i uppsatsen "Aktivitet och passivitet i välfärdssamhället", att människors egenkontroll rymmer två element: *prediktiv kontroll* och *handlingskontroll*.

Den prediktiva kontrollen innebär att individen ska kunna se en tydlig koppling mellan företeelse och utfall. Detta behov hos människan gör anarkin till det värsta av tillstånd, men även godtyckligheten hos en nervöst handlande statsmakt är djupt störande. Lottning till utbildning är ett exempel på vad som bryter den prediktiva kontrollen.

Handlingskontrollen innebär att individen möter en tydlig koppling mellan eget handlande och resultat i miljön. Det måste vara möjligt att med egen handling påverka utfallet, särskilt rörande förhållanden som är viktiga för det egna livet.

När prediktiv kontroll och handlingskontroll reduceras i ett samhälle, uppstår något som samhällsforskare gett beteckningen "inlärdd hjälplöshet". När den sprids blir hela samhället sjukt, visar den socialpsykologiska forskningen.

Waldemar Svensson varnade ständigt för vad han kallade "Allstatligheten", och vad den gör med människans självrådighet. Det var en varning för socialism, men riktade sig också mot den tidens höger som inte var främmande för statliga direktiv om hur människor skulle leva.

Reformarbetet för ökad egenmakt fick starkt understöd av den svenska Maktutredningen, som kom med sitt slutbetänkande 1990. Den visade att det inte var på marknaden som människor kände sig maktlösa, utan på de områden som styrdes av staten. Det gällde särskilt skolan, där utredningen iakttog "en tyst vanmakt". Föräldrar kände sig maktlösa vad gällde sina barns utbildning. De "tilldelades" skola, och skulle heller inte lägga sig i vilka modelföreställningar som där introducerades. Deras barn tvingades fortsätta i den tilldelade skolan, även när mobbning och vantrivsel förstörde tillvaron för barnen och hela familjen.

Ur allt detta följde ett starkt liberalt reformprogram. Det bestod av *valfrihet/egenmakt* och dess tvilling *entreprenörskap*. Familjer skulle inte behöva stå med mössan i hand inför byråkrater utan ges verklig makt över valet av skola, liksom inom vården. Rätten att välja förutsätter möjligheten att erbjuda alternativ. Om det inte finns något att välja på, annat än vad staten tillhandahåller, blir inte valrätten mycket värd. Eldsjälar, på välfärdens områden inte minst kvinnor som bröt sig loss för att göra saker bättre än vad som var möjligt i myndigheters byråkratier, måste få möjlighet att bygga något nytt och fristående.

Så tillkom friskolereformen 1992, med det liberala partiet som aktiv tillskyndare. Så kunde Bengt Westerberg som socialminister genomdriva en egenmaktsreform av ofantligt värde för handikappade: rätten att själva välja en personlig assistent. I dag går över 400 000 barn i friskolor. 76 procent av de personligt valda assistenterna är privata utförare. Hemtjänst och annan äldrevård har berikats av enskilda alternativ och vänt på förhållandet mellan familjer och vårdgivare. Makt förflyttades från byråkratierna till människorna. Det blev betydligt lättare att andas i Sverige.

De alternativ och den maktförskjutning som dessa och liknande reformer, som för "husläkare", medfört är en djupgående samhällsförändring som det liberala partiet rimligen bör tala om med stolthet och försvara med hetta.

Självfallet får man lära av erfarenheter och justera i regelverk, när reformerna skapat nya stora sektorer av fristående verksamheter inom vård, skola och omsorg. Charlataner, lycksökare, religiösa extremister och bedragare måste hållas borta. Men förändringar bör ske med samtidigt engagerat försvar för de två grundelementen: egenmakten och företagandet. Och liberaler bör förstå att socialister alltid kommer att vilja vrida klockan tillbaka, till "Allstatligheten".

Mot den här bakgrunden är det bekymmersamt att se hur dagens liberala parti saknar vilja att med kraft och övertygelse bemöta den socialistiska kritiken av valfrihetsreformerna. Kampanjorganisationer på den socialistiska sidan ser som enda uppgift att pressa tillbaka de reformer som beslutades på tidigt 1990-tal och den växt av alternativ i välfärden som de utlöst. De är många och de är besatta av att hitta fel med alternativen. Balans, Katalys, Dagens Arena, Flamman, ETC, Skiftet – de består av en hel flora, men förenas av syftet att förstöra det reformverk som bär Bengt Westerbergs särskilda signum. De sprider oavlåtligt förtal av de enskilda initiativen, kommer med grovt felaktiga sakuppgifter och letar anekdoter som kan uppförstoras. De samspelar med kompisar bland journalister i de etablerade medierna, som delar deras samhällssyn. Så skapas en våg av kritik och negativitet.

Liberalerna verkar inte genomsåda dessa kampanjer, vari ingår också karaktärsdåd på entreprenörerna, utan mer anamma dem och godta som fakta deras grovt vinklade beskrivningar av verkligheten. Så förskjuts debatten ytterligare. Steg för steg pressar reformerna tillbaka.

Det är inte första gången som en sådan socialistisk vind, mot allt som kan kallas "marknad", har blåst över landet. En liberal partiledning har ett val när motvinden kommer. Den kan följa vinden och försöka blidka vänstern genom att retirera. Eller den kan med egen övertygelse försöka bryta vinden. Det senare skedde när Bertil Ohlin stoppade vågen för planhushållning i valet 1948. Det skedde på motsvarande sätt från Per Ahlmark och Thorbjörn Fälldin i valet 1976, när 1970-talets vänstervåg födde förslaget till löntagarfonder. Men inför en liknande vänstervind i dag, böjer sig det liberala partiet som rön. Man ger socialisterna rätt och gör gradvis vad de vill.

Liberaler borde bättre förstå också vad detta nya samhällsklimat innebär för nyskaparna, entreprenörerna. Ett av många exempel ges i en intervju i Dagens Industri (15/10 2023) med Anette Andersson, som startat Primula Hemtjänst och Städ på Gotland. Hennes historia är typisk för grundarna av enskilda alternativ i välfärden. Anette Andersson arbetade i kommunen i närmare 40 år, bland annat som chef på äldreboende och i hemtjänst. "Jag upplevde att det fanns brister i hur äldreården sköttes och ville starta ett företag som kunde

leverera tjänsterna mer effektivt och bättre än regionen. Den ineffektivitet och tröghet som präglade offentlig sektor triggade mig, särskilt bristen på kundfokus.”

Anette gjorde som äkta entreprenörer har för vana: gick in med låg egen månadslön och tog lån med det egna huset som säkerhet. ”Jag frågade ofta mig själv: varför utsätter jag mig för detta? Jag hade haft stabila arbetstider, lediga kvällar och helger, samt betald och garanterad semester. Plötsligt arbetar jag nu dag och kväll, samt helger. Jag måste vara nåbar hela tiden.”

De första åren gick företaget med förlust och var nära att gå omkull. En kraftsamling för extrem kontroll av kostnader och totalt fokus på kunderna gjorde att man kunde vända resultatet och rädda verksamheten. 2023 fick Anette Andersson pris som årets snabbväxare, Dagens Industris ”Gasellpris”, för Gotland. En belöning efter allt slit. Men så kommer det: ”Jag är faktiskt lite orolig över hur ett framgångsrikt vårdbolag kan tas emot. Jag känner mig lite rädd för det politiska. Man vågar ju inte prata om att det går bra. Att tjäna pengar är något jag aldrig har strävat efter. Men sanningen är att jag gör det både mer effektivt än vad kommuner gör, och med vinst. De borde egentligen fråga mig hur jag gör det.”

Det kvinnliga företagandet faller nu kraftigt i Sverige. Ett allvarligt skäl är att kvinnor med idéer inom vård, skola och omsorg skräms av ett samhällsklimat där det har blivit fult att starta och driva företag. Särskilt förkastligt har det blivit att gå med vinst.

Okunnigheten om företagandets villkor är bottenlös. Vinsten är inte drivkraften för entreprenörerna och deras anställda. Idealiteten är inte mindre bland medarbetare i friskolor än i kommunala skolor. Vinst är ett mått på att verksamheten lyckas. Vinst uppnås inte på bekostnad av god verksamhet, som socialister tror. I ett pengsystem, som med skolpengen, är det hög kvalitet som ger förutsättning för vinst, inte motsatsen. Bara med gott rykte för kvalitet får en skola tillräckligt intresse för att kunna fylla klasser, vilket gör skillnaden mellan vinst och förlust.

Vinst är en absolut nödvändighet för att kunna överleva, utvecklas och expandera med koncept som förbättrar för dem som behöver tjänsterna. Varje företagare vet att man behöver bygga en finansiell marginal. Tiderna växlar, staten ändrar reglerna hela tiden och ingen annan går in och tar förluster. Vinsten är därtill en signal till framgångsrika verksamheter att expandera, att ge fler del av koncept som fungerar. Ett överskott för finansiellt sparande skapar

vidare trygghet för familjer och kommuner att verksamheten inte plötsligt pressas att lägga ner.

Till okunnigheten om företagandets villkor hör bristen på insikt om hur skört förtroendet är i de kontraktsförhållanden som en fristående verksamhet förutsätter. Vågar ett fastighetsbolag skriva kontrakt på 15-20 år för en skolbyggnad, om friskolan inte har en stark finansiell bas och regeringen hotar med kraftigt sänkt skolpeng? Är banker, med deras säkerhetstänkande, beredda att ge krediter till ett friskoleföretag med låga och hotade marginaler? Svaret är nej. En regering som bidrar till total osäkerhet om framtiden för friskolor, kommer att få se verkningarna av denna osäkerhet redan nu, inte först i framtiden.

Den socialistiska kampanjen mot "vinst" har varit så framgångsrik att även liberala statsråd nu talar i negativa termer om företag som visar överskott i stället för förlust. De riktar åtgärder mot just "vinst", när brister likaväl – ja, oftare – kan uppstå med kommuner som huvudmän, och även hos kooperativ och föreningar. Ett färskt exempel är en förening för läxhjälp som fått miljoner i statligt bidrag, men visar sig inte ha utfört någon verksamhet.

Kampanjen mot aktiebolaget som verksamhetsform är fördomsfull. Vilken annan form skulle en eldsjäl som Anette Andersson kunna välja? Hon kan inte driva verksamheten som "förening"; en sådan lamslås lätt av motsättningar och saknar det stabiliserande regelverk som aktiebolagslagen tillhandahåller. En förening behöver inte ens ha en revisor. Kooperativ lider av liknande svagheter. Stiftelseformen är möjlig efter att en förmögenhet skapats, så att ett stiftelsekapital kan sättas in, men är inte en form för att driva företag i Sverige. Stiftelser kan ingå bland ägare av aktiebolag.

Vi ska absolut inte tala illa om verksamheter som drivs i andra former än aktiebolag. Men om företagande begränsas, kommer också den praktiska valfriheten att inskränkas, liksom innovationskraften. Det är ingen tillfällighet att ca 80 procent av eleverna i friskolor går i skolor med aktiebolag som huvudmän. Den statliga skolkostnadsutredningen visade att de andra verksamhetsformerna inte fungerar för expansion. De blir enskilda öar, av värde, men de bygger inte den omfattning av alternativ som gör dem tillgängliga för många. En noggrant genomförd ESO-studie visar också att aktiebolagen i betydligt högre grad än andra etablerar sig i utanförskapsområden.

Det finns i sammanhanget återigen anledning påminna om Waldemar Svenssons varning för övertro på Staten. Hur vis har staten visat sig vara i skolpolitiken? Det var staten som drev igenom "mängdläran" i matematik, som

berövade föräldrar möjligheten att hjälpa sina barn i skolan. Det är staten som har illa grundade krav på dataskärmar i skolan, som gått ut över den basala träningen i läsning och skrivande. Staten har år efter år främjat flumskolan, med dess brist på ordning och disciplin och dess underminering av lärarnas auktoritet. Det är staten som har utfärdat kursplaner som är så vaga att ingen kan tolka de betygskriterier som utgår från kursplanerna. Det är staten som hävdar den befängda tanken att barn ska "forska" innan de har lärt sig någonting. Staten har hindrat rektorer från att stoppa mobiltelefoner i skolan, med följd att elever inte kunnat koncentrera sig på undervisningen. Staten är huvudman för en helt undermålig lärarutbildning. Etcetera.

Det är i huvudsak staten som förstört svensk skola. De enskilda alternativen har i hög grad växt på grund av föräldrars missnöje med vad staten (i meningen både stat och kommun) gjort med skolan och som gått rakt på tvärs med de flesta föräldrars uppfattning om ordning och kunskapsfokus i skolan, helt enkelt vanligt folks sunnda förnuft.

Liberalerna har efter de senaste valen fått ansvaret för skolan i en stor mängd kommuner, däribland under lång tid i de tre storstäderna. Det finns alltid en risk att man i den rollen identifierar sig mer med den kommunala verksamheten än med medborgarna. Familjerna i en kommun ser både kommunala skolor och friskolor som delar av sitt samhälle och bör förvänta sig politiska företrädare som värnar om båda.

Men Johan Pehrson och Lotta Edholm har numera inte ett gott ord att säga om betydelsen av friskolorna och det arbete som utförs i seriösa friskolor. De vågar inte ens göra studiebesök i friskolor. Det är som om Anna Ekström fortfarande var kvar i utbildningsdepartementet. Den taktiskt negativa attityden i ord och handling kommer över tid att inverka också på hur ledande liberaler tänker om friskolor. Hela partiet dras med, förvandlas till vänsterns "nyttiga idioter".

Skolministern skräms uppenbarligen av anklagelsen att hon under ett år satt i styrelsen för en friskola. Ingen påminner om att hon under mer än ett decennium ledde en kommunal skolbyråkrati och att den kommunala erfarenheten är hennes mest präglade. Varje kontakt från en friskola med utbildningsdepartementet beskrivs av kampanjmakarna till vänster som suspekt. Men att regeringen nu utsett en kommunal utbildningsdirektör till utredare av skolpengen, med uppgift att föreslå mer pengar till kommunala skolor och mindre till friskolor, föranleder ingen som helst kritisk kommentar. Ett av ständiga exempel på ensidig nyhetsjournalistik.

Det offentliga = det goda och allmännyttiga, helt enkelt för att det är offentligt. Så lyder den simpla grundberättelsen. Den är inte liberal.

En eldsjäl i företagande som blir framgångsrik med sitt koncept, därför att många vill ha det, kommer att se verksamheten växa. Förr eller senare måste det ske ett generationsskifte. Om det inte finns barn lämpliga att ta över, måste grundaren hitta någon ny stark ägare. Detta är en djup oro hos varje sann grundare. Vem kan ta över, bevara och föra vidare arvet? Omsorgen om den verksamhet som byggts är den dominerande känslan när den dagen kommer. Goda sådana långsiktiga ägare är inte lätta att finna. Politiken är nu på väg att skapa en så negativ utsikt för fristående verksamheter att ingen är beredd att gå in i ett moras av osäkerhet, plus en konstant kanonad av attacker och illvilliga lögnar i symbios mellan aktivister och journalister. Tre stora liberala tidningar – DN, Expressen och GP – har även på ledarplats anammat vänsterns hållning till friskolesystemet och visar total faktaresistens. Samma falska berättelse upprepas i artikel efter artikel, oavsett vilka studier som presenteras.

I en ytterst noggrann studie för Friskolornas Riksförbund har Mikaela Valtersson visat att ett urval av 32 granskade kommuner i snitt ger 17 000 kronor mer per elev i kommunala skolor än nivån på skolpengen till friskolor. Skillnaden uppgår i några kommuner till så mycket som 30 000 kronor. Detta pågår, trots att principen om "lika villkor" skrevs in i lag med Jan Björklund som skolminister. Regelverket ger utrymme för manipulation. Men den liberala skolministern hävdar med emfas att skillnaden mellan ersättningen till kommunala skolor och till friskolor bör bli ännu mycket större och fortsätter tala med faktaresistens. Hon vill nu också helt upphäva principen om "lika villkor", dvs att ersättningen för en elev inte ska bero av vilken huvudman som driver en skola. Hur ska en sådan förändring kunna förenas med kommunallagens krav på likabehandling av invånarna?

Med ytterligare sänkt ersättning för friskolor, något som nu pågått ett tiotal år, kommer i stort sett hela friskolesektorn att utplånas. Lönsamheten är nere på nivåer som inte tål ytterligare minskning av skolpengen. De så kallade icke-vinstdrivande friskolorna kommer heller inte undan. De har ännu svagare finansiella reserver och ägare än de etablerade aktiebolagen.

Kan Skolverket då ta över alltihop, om vi talar om skolan? Har Skolverket en historia som gör det troligt att skolan blir bättre? Och vad händer med egenmakten för familjer, när den stora sektorn av friskolor inte längre välkomnas av någon regering?

Man leker med elden. Om det är på grund av politisk vindkänslighet eller av andra orsaker låter vi vara osagt. När man hör med personer nära partiledningen talar de i termer av "triangulering". Om man bara går socialisterna delvis till mötes, tror man, kommer konfliktytan att reduceras. Som en vän, och ledande forskare, skrev till mig rörande "triangulering": "Jag är smått chockad över naiviteten bland många borgerliga." När liberaler förflyttar sig i friskolekritisk riktning, kommer socialisterna att inta än mer långtgående positioner och inte längre vara rädda för att öppet uttrycka dem.

Dagen efter att skolministern presenterat direktiven till den nya utredningen om skolpengen skrev Daniel Suhonen, Socialdemokraternas chefideolog numera: "Jag vill erkänna en sak. Jag har bytt uppfattning. Under många år trodde jag att friskolesystemet kunde behållas om man tog bort vinsterna. Nu tror jag att hela systemet måste bort. Skolval, skolpeng, friskolor – rubbet. Det är för ruttet."

Min vän konkluderade: "Det de kallar triangulering är snarare exempel på: `ge dem ett finger så tar de hela handen`".

Socialister tror inte på familjers egenmakt, ej heller på entreprenörskap. De ligger möjligen lågt så länge de ser politiska risker i att angripa en valrätt som blivit populär. Men om liberaler inte längre försvarar grunderna för sina reformer, då upphävs rädslan hos socialisterna. De tystas inte av reträtter. Tvärtom, de stimuleras av dem till att söka den totala segern, dvs återgång till full byråkratmakt på familjernas bekostnad.

Om ingen längre har kraft att försvara egenmaktens och entreprenörskapets betydelse för ett liberalt samhälle, då väntar en stor frihetlig förlust. Den rör inte bara ytan, utan går på djupet av förhållandet mellan stat och individ. Samhället får en annan grundkaraktär, där det återigen blir svårare att andas.

Hans Bergström

Docent, f d chefredaktör för Nerikes Allehanda och Dagens Nyheter, på 1970-talet personlig assistent för tre liberala partiledare, Gunnar Helén, Per Ahlmark och Ola Ullsten. Sedan tjugo år engagerad i Internationella Engelska Skolan, grundad av hans hustru Barbara Bergström.

